

Az alábbiakban Örkény István 1945 és 1953 közötti munkásságának értelmezésére teszek kísérletet: arra keresem a választ, hogy az író milyen alkotói stratégiákat alkalmazott a megváltozott irodalmi mezőben való érvényesülésre, illetve hogy e stratégiák miképp változtak a jelzett időszakban. Ezt a korszakban megjelent fontosabb műveinek elemzésén keresztül teszem meg, melyek közül kiemelten foglalkozom *Házastársak* című szocialista realista regényével.

Kovács Gergő 51

„FEGYELMET FOGADTAM ÉS ENGE- DELMESSÉGET”

Örkény István szocialista

A hazatérés

realista korszaka

Örkény István 1946 karácsonyan tért haza az orosz hadifogságból, ahol eleinte kétkezi munkát végzett, majd egy antifasiszta iskolaként működő táborba került. Itt egy három hónapos politikai-ideológiai tanfolyamon vett részt. Innen azért nem mehetett haza, miután elvégezte a tanfolyamot, mert tanársegédként volt rá szükség. Ekkor ismerkedett meg az akkor még Moszkvában élő magyar emigrációval, többek között Rákosi Mátyással, Révai Józseffel, valamint Lukács Györggyel, akik előadni jártak a fogolytáborba. Örkény egy interjúban azt mondta, hogy korábban is hazatérhetett volna, mint 1946 decembere, azonban a hazatérések ahhoz voltak kötve, hogy a hazaküldöttek belépnek-e a kommunista pártba. „Másfél évig maradtam, és amikor már idegileg egyszerűen nem bírtam tovább, akkor azt mondtam, hogy belépek a Kommunista Pártba.”¹ Ugyanebben az 1978-as interjúban azt nyilatkozta, hogy ez csak ürügy volt arra, hogy hazajöhessen. Egy 1947-ben írott levelében későbbi feleségének, Nagy Angélának egészen másképp beszél a belépésről: tudatos folyamatként írja le, és az ezzel járó szerepet büszkén vállalja. „Vagy-vagy, mondtam és beléptem a pártba; ma sem bántam meg. Ott a helyem.”² Persze nem zárható ki a lehetőség, hogy Örkényt választás elé állították, és sokkal rosszabbul járt volna, ha nem válik párttaggá, de erre semmilyen bizonyítékot nem tudunk felmutatni. Mindenesetre belépett a pártba, melynek 1956-ig tagja is maradt. A *Szabad Népnél* belső munkatársként helyezkedett el, emellett más lapokban is publikált, többek között a *Magyarokban*, a *Csillagban* és a *Forum*ban is. Az *Újhold* szerzői gárdájához baráti szálak fűzték, sőt Lengyel Balázs távollétében szerkesztette is a lapot. Ez a kötődés is jól mutatja, hogy Örkény látásmódja ekkoriban jelentősen eltért a kommunista kultúrideológiától. „Irodalmi tájékozódása szerteágazónak mutatkozott, ízlésítéletei többnyire

tárgyszerűsége, a sokféleség jogának elismerésén alapultak.”³ Meggyőződé-
désének alapját az a tapasztalat adhatta, amit a Horthy-rendszer Magyar-
országán, valamint a világháborúban élt át, de a hazatérés élménye is közre-
játszhatott benne. A várva várt hazatérés, amely után úgy érezhette,
52 hogy ismét itthon van, és részese szeretne lenni annak, amiből annyi
éven át kimaradt.

Örkény már a hadifogságban töltött évei alatt eljárták a hazatérés gon-
dolatával. Ennek lenyomata az 1945-ben írott *A tizenharmadik ének* című no-
vellája, mely Odüsszeusz húsz éves bolyongás utáni hazatérésének parafrázisa.
Ebben az írásában a hazatéréssel kapcsolatos kétségeit, kettős érzéseit fogal-
mazza meg. A történet Odüsszeusz hazaindulásának napján kezdődik, mikor
már nem bír másra gondolni, csak arra, hogy újból viszontláthatja otthonát.
Útközben elaludt, és a hajósok kitették a hőst és a királytól kapott ajándékait
Ithakán. Odüsszeusz, mikor felébredt, nem ismerte fel hazáját a köd miatt.
A ködöt Pallasz Athéné küldte, hogy megvédje Odüsszeuszt, mert tudta, hogy
a hazatérés a vándor számára nem csak olyan nagyszerű lehet, ahogy azt el-
képzelte, hanem az ellenkezője is előfordulhat, pusztulását hozhatja. Később
egy fiatal lánnyal találkozik, akinek az Odüsszeusz név hallatán jut eszébe,
hogy Odüsszeusz az a férfi, aki elkóborolt, mert izgága volt és italos. Odüssze-
usz kiábrándul a hazatérésből, elbizonytalanodik. A jelenetet Athéné érke-
zése szakítja meg, aki rávilágít, hogy mindegy, hogy Ithakában van-e vagy
sem, mert ez az Ithaka már nem ugyanaz, mint amit ő itthagzott. Athéné be-
vezeti Odüsszeuszt a városba, de előtte megöregíti külsejét. Megérkezvén
Odüsszeusz rá se ismer Ithakára: „Nem ismerte meg. A régi Ithaka megszűnt,
elmúlt. Ez egy új város, és ez is el fog múlni. Ami pusztul, azonmód épül is,
de melyik az övé: a múló vagy az épülő?”⁴

Örkény pesszimista, keserű hangon beszél a hazatérés élményéről.
A szöveg tanulsága, hogy szakadék tátong a bolyongó és az otthon marado-
tak között. „Aki ismerős volt, az most ismeretlen lett – a visszatérés baljós
jelekkel teli.”⁵

Hazatérése utáni első, itthon írott cikke, *A főváros dicsérete az Új Ma-
gyarország* című lapban jelent meg 1947 januárjában. A cikk pozitív hangvé-
telű, elsősorban arra koncentrál, hogy bár számára meghökkentő a lerombolt
Budapest látványa, az itt élők már nem romokat látnak, hanem az újjáépülés
kezdetét. Mennél többet barangol a városban, annál kevésbé látja a romokat,
melyeket „fél lábbal az építő állványon [...] a másikkal a holtakon”⁶ állva épí-
tenek. Ahogy végighalad Budapesten, egyre több pozitívummal szembesül,
azt látja, hogy az emberek közösen igyekeznek rendbe hozni a dolgokat.
Ez az egyik legfontosabb motívuma az írásnak, a közös: a háborút egy isko-
lához hasonlítja, melyet az emberiség közösen járt ki, és megtanulta, hogy
csak közösségben lehet gondolkodni. Végül azzal zárja írását, hogy a romok

egy letűnt kor emlékművei, az újonnan épített dolgok pedig a nép első győzelméé itt, Magyarországon. Az itt megjelenő közösség- és építésmotívumok azonban még nem a párt szolgálatába állt író, hanem egy fogságból hazatért, bizakodó magyar értelmiségi tollából valók.

53

A Budai böjt

Örkény István második novelláskötete, amely a háború utáni első ilyen jellegű gyűjteménye, 1948 nyarán jelent meg. A kötet a szerző elmúlt hét évének termését tartalmazza. Van köztük fogság előtt, fogságban és a hazatérés után írott novella. A korabeli kritikák legtöbbször egy folyamatot lát a novellákban, mely folyamat összefügg a kronológiával. „Útban a szürrealizmus felől a realizmus felé”⁷ – írja a *Magyarok* kritikája a *Budai böjtről*. Ez az álláspont a legtöbb kritikában megjelenik, és egyfajta értékítéletként, a negatív felől a pozitív irányba haladást jelenti. „A szürrealizmus foszlányaitól megszabadult. Novellái nagyon korrekt alkotások: igen magasrendű írói stílusgyakorlatok”⁸ – olvasható a *Szabad Szó* hasábjain. A kötet összetétele meglehetősen heterogén, és a szövegek megítélése is igencsak vegyes a kritikákban. A korábbi, *Tengertánc* című Örkény-kötet szemléletével azonosított, szürrealistának nevezett írások sok elmarasztaló bírálatot kapnak. Ilyen novella például a fentebb már tárgyalt *A tizenharmadik ének*. A pozitívan értékelt novellák többek között az *Idegen föld*, a *Zsidóhalál*, a *Születésnap* és a *Szédülés*. A pozitív értékelések középpontjában az élethű ábrázolás, a realista látásmód és stílus, valamint az összefüggések feltárása áll.

A *Születésnap* a kötet talán egyik legkegyetlenebb írása, mely realista módon mutatja be a menekülő magyar katonák életét. A *Politika* kritikája⁹ szerint Örkény megdöbbentő hűséggel rajzolja meg ezt a novellát, a *Magyarok* pedig azt emeli ki, hogy teljesen valószínűsíti a valóságot, és az „élményt élményként továbbítja”.¹⁰ A történetben egy nő házában találnak alvóhelyet a katonák, akik nem tudnak aludni a nő sírása miatt. A nő azért sír, mert egy repesz súlyosan megsebesítette gyermekét. Miután a katonák nem bírják tovább hallgatni az asszony zokogását, egyikük hidegvérrel agyonlövi. Másnap, mikor továbbindulnak, kiderül, hogy egyiküknek születésnapja van, amit a háború kegyetlenségei közepette ő maga is elfelejtett. Később egy német pótkocsis teherautóra kapaszkodva folytatják útjukat. Mikor egy német katona észreveszi a potyautasokat, ugyanolyan kegyetlenséggel lövi le őket, mint ahogy ők is tették azzal a civil nővel: „»Saubande, absteigen!« [...] A hadnagy elsápadt. Látta a félkört, amit a pisztoly leírt, látta a fegyvercsövön kicsapó tüzet, a szapora villanásokat. Imre összecsukszott és lezuhant.”¹¹

Új Forrás 2019/5 – Kovács Geörgy: „Fegyelmet fogadtam és engedelmességet” – Örkény István szocialista realista korszaka

A kötet utolsó novellája a *Szédülés*, mely Lengyel Balázs szerint „a kötet legkiemelkedőbb, mesteri darabja.”¹² Ez az egyetlen novella, amely nem korábbi eseményeket beszél el, hanem a nem túl távoli múltban játszódik. Olyan társaságot mutat be, amelynek szinte minden tagjának más 54 a politikai és társadalmi meggyőződése. A társaságban található kommunista, bújtatott zsidó, valamint egy kivégzett nyilas hozzátartozója is. Az elbeszélő ezen a társaságon keresztül mutatja be, hogy milyen sokféle és mennyire ellentétekkel teli volt a társadalom ebben az időszakban. A történet egy vacsora közben játszódik, ahol egy kommunista orvos elmeséli, hogy korábban feljelentette egyik betegét, akit megmentett a bénulástól. Azért jelentette fel, mert valaha nyilas volt, és különös kegyetlenségeket követett el. Miután ezt elmeséli, kiderül, hogy a társaság egyik tagjának a lányáról van szó, akit a feljelentés után kivégeztek: „Turánszki az asztalra ejtette a tenyerét. »Gyáva vagy« – mondta csendesesen. [...] »Csöpi a lányom volt. A kisebbik lányom...« A hang egy síró ember hangja volt. De Turánszki nem sírt. Megmarkolta az asztal lapját. Alatta is megmozdult a föld.”¹³

A korabeli kritika tehát – egy-két novella kivételével – pozitívan értékeli Örkény István *Budai böjt* című kötetét. Fejlődést látnak benne az előző kötethez képest, és szinte mindegyik írás megállapítja, hogy Örkény rálépett a helyes útra és elindult a realizmus felé. Ez a kritikák által jónak tételezett folyamat Révai József szerint a *Csillag* első, 1947 decemberi számában megjelent *A Hunnia Csöködön* című novellával akadt meg. A mű ábrázolásmódjában nem annyira a realizmus felé mutat, mint inkább a későbbi Örkény-műveket jellemző groteszk, komikus irányba. A novella középpontjában egy megcsalás története áll, melyet Örkény visszafogottan, mondhatni erkölcsös módon ábrázol, mégis problémája lesz belőle. Annak ellenére, hogy nyilvános vita nem kerekedett az ügyből, „Örkény nem vitte el szárazon, hogy éppen ezzel a novellával jelentkezett a Magyar Kommunista Párt irodalmi lapjának első, programadónak tekinthető számában.”¹⁴ Horváth Márton nem nézte jó szemmel ezt a novellát, és ezek után egészen 1950-ig, a *Tízezer téglá Koreának* című írásig nem is jelent meg a *Csillagban* szépirodalmi szövege. Ezután pedig már a *Házastársak* részleteinek publikálása következett.

A szocialista realista regénykísérlet

Örkény István 1949-ben kezdi írni a szocialista realista regény egyik magyar mintapéldányát, a *Házastársakat*. Ez a tekintélyes terjedelmű, valamivel több, mint 400 oldalas mű Örkény első befejezett regénye, amely 1951-ben jelent meg a könyvhét alkalmából, valamint később, 1953-ban megért még egy kiadást. Ahogy Szirák Péter fogalmaz monográfiájában, Örkény „hinni és használni akart”¹⁵ a regény megírásával. Hinni akart a kommunizmus elveiben, hogy újra lehet építeni a háborúban lerombolt országot, és egy jól működő,

békés társadalmat lehet kialakítani. Ennek szellemében állt neki a *Házastársak* megírásának. 1947-ben az induló *Csillag* folyóirat számolt be arról, hogy több író is kulturális munkát vállalt az ország nagyüzemeiben. Örkény a MÁVAG mozdonygyárba került, ahol többek között irodalmi előadásokat tartott és faliújságot szerkesztett.¹⁶ Ez a munka jó lehetőséget adott az író szá- 55 mára, hogy részletesebben megismerkedjen a munkásosztály minden- napjaival, valamint anyagot gyűjtsön a *Házastársak* elkészítéséhez.

A *Házastársak* története a Mozdony- és Gépipari gyárban játszódik, 1949-ben. Cselekménye szorosan kötődik a gyárban folyó termeléshez, va- lamint ahhoz a heroikusnak beállított feladathoz, hogy Sztálin hetve- nedik születésnapja alkalmából (december 18.) a gyár teljesítse, esetleg túlteljesítse a hároméves tervet. Ennek kapcsán felmerül a kér- dés, hogy a *Házastársak* termelési regénynek tekinthető-e? A követ- kezőkben arra teszek kísérletet, hogy kiemeljem a regény azon jellegzetességeit, amelyek a termelési regény zsáneréhez kapcsolják. Katerina Clark *The Soviet Novel – History as Ritual*¹⁷ című munkájában a termelési regény történetvezetését hat fő részre bontva, annak jellegzetességeit bemutatva jellemzi a műfajt. Ezek a következők: bevezető, a feladat felállítása, átvezetés, fokozás, beavatás, lezárás. E szempontok mentén haladva fogom a művet elemezni.

A bevezetőben „a hős megérkezik a mikrokozmoszba, a kicsi, eléggé zárt világába a regénynek. Ez lehet gyár, kolhoz, termelőgép állomás, katonai egység vagy egy elmaradott város.”¹⁸ A *Házastársak* esetében ez a Mozdony- és Gépipari, ahova Lugosi Sándor a hadifogság után tér vissza. A regénynek valóban jelentős része játszódik itt, néhány budapesti helyszínt, a pártiskolát, valamint a Lugosi család otthonát leszámítva szinte kizárólagosnak mondható, valamint a re- gény szereplői valamilyen módon mind kötődnek a gyárhoz.

A feladat felállításában a hős észreveszi, hogy nincs minden rendben abban a közegben, ahova visszatért. Lugosi az orosz hadifogságban is eszter- gályosként dolgozott, és sok tapasztalatot gyűjtött ott. Ezért később bevá- lasztották az üzemi bizottságba, ahol olyan körülményeket szeretett volna teremteni, amelyeket a szovjeteknél tapasztalt. „Követelte a darabbért, a tervgazdálkodást, az egyéni és kollektív versenyt, egyszóval mindazt, ami oda- kint mindennapos dolog volt.”¹⁹ A regény ezzel Lugosit olyan embernek állítja be, aki a fejlődés oldalán áll, aki a szovjet minta szerint szeretné megújítani a gyárat. Már itt megjelenik az a gondolkodásmód, mely szerint Magyaror- szágnak mintaként kell tekintenie a Szovjetunióra, ha fejlődést szeretne el- érni. A vezetőség úgy ítélte, hogy amit Lugosi vall, az demagógia, ennek következtében ki is kerül az üzemi bizottságból. A gyár vezetősége itt még el- maradott eszmék szerint gondolkodik, ezért utasítja el Lugosi fejlődésre

vonatkozó ötleteit. A regény egészében megtalálható a múlt és jelen ellentétbe állítása, melyben a múlt a rosszat, a jövő pedig a fejlődést, a helyes utat képviseli.

56 Ez a törekvés szorosan összefügg a szocialista realista regény egy másik ismertetőjeggyével, amely szerint a hős „kiagyal egy tervet, mellyel helyrehozhatja a rosszat, gyakran úgy, hogy ez egyezik az állam és a nép gondolkodásával.”²⁰ Lugosi a vezetőség leváltásában látja a megoldást, ami részben igaznak is bizonyul a regény végére, azonban a történet ezen fázisában még nem ér el eredményeket. Nem egyedül Lugosi látja meg a rendszerben a hibát, hanem Terbóc is, aki annak érdekében, hogy helyrehozza a Vasztergával kapcsolatos legfőbb hibákat, hét pontban összefoglalta azokat. Ezzel a hét ponttal tulajdonképpen a sztahanovista mozgalom elveit sorolja fel, beleértve a munka helyes szervezését, a gépek kihasználását, az emberek bérezését.

Ehhez a gondolathoz tartozik az is, hogy Lugosi új találmányon dolgozik titokban, mellyel magasabb fordulatszám mellett lehet dolgozni a gépen, így nagyobb mennyiséget kitermelve. Az új találmány a termelési regény egyik legjellemzőbb toposza, mely a megújulás témaköréhez kapcsolódik. A hős újítása a jó célt szolgálja, de ezt nem mindenki látja be azonnal. Ebben a részben a következő fontos jellemző, hogy a hős bemutatja a tervzetét, amit megvalósíthatatlannak bélyegeznek. A következő szakaszban „a hős mozgósítja »a népet« és inspirálja őket, hogy kövessék őt tervében úgy, hogy egy tömeggyűlésen szól hozzájuk, ami megmutatja a hős szónoki képességeit.”²¹ A Mozdony- és Gépipariban az egyik gyűlés alkalmával nagy vita kerekedik, mert Győrbből azt írták, hogy magasabb fordulatszámra képesek termelni. Sokan azonban ezt nem hiszik el. Lugosi felszólal amellett, hogy ez az ő gyárukban is lehetséges, hiszen ő ezt már majdnem elérte. A felszólalás hatásosnak bizonyul, az emberek többsége hisz neki, és mellé állnak a nagyobb termelésért folytatott küzdelemben.

A következő jellemző rész a termelési regény történetvezetésének leírására az átvezetés, amelyben, bár a hős rálép a megfelelő útra a céljai elérése felé, különböző megpróbáltatások érik. Ebben a részben a hős elkezd dolgozni az általa kitalált projekten. Lugosi Sándor projektje a negatív élű, tompa kés, mellyel gyorsabban lehet esztergálni. Először Hartlauer mérnököt keresi fel újításával, aki csak azért mondja Lugosinak, hogy jó a gondolata, hogy ezzel egy újabb szövetségesre teheszen szert. Úgy gondolja, hogy Lugosi újítása nem véghezvihető, ebben azonban téved. Mikor Corrodini elé kerül a terv, a főmérnök is először hitetlenkedve nézi az újítást, viszont Lugosi addig erősködik, míg lemennek az irodából az esztergákhoz, hogy kipróbálják. Lugosi kése kudarcot vall, mert nem tudja elég ideig tartani a fordulatszámot, de Corrodini meglátja benne a fantáziát, és megígéri

Sándornak, hogy meg fogják valósítani a tervét, ehhez azonban idő kell: „Maga csak menne fejjel a falnak, Lugosi! De a tudományt nem lehet rohammal bevenni; [...] Megcsináljuk Lugosi; de türelmetlenkednie nem szabad.”²²

Lugosi, mint a kommunista munkás műbeli megtestesítője, képes a fejlődésre, megfogadja Corrodini szavát, és nem türelmetlenkedik. Később azonban mégis elutasítják újítását. Az átmenet következő tipikus pontja, hogy a munka valamilyen nehézség miatt akadozik. Ennek a nehézségnek Katerina Clark két fajtáját különíti el: a prózait és a drámait. A prózai ok a *Házastársak* esetében az, hogy Lugosi figyelmetlensége miatt járni hagyja esztergapadját, és az tönkremegy. Ez az eset Sándorra nagyon rossz hatással van: még passzívabbá válik, nem lát pozitív alternatívát a jövőre nézve. A drámai nehézségeket a Bittera, Hartlauer, Gosztola, Tarics által véghezvitt, rendszerellenes cselekedetek jelentik. Tarics hibás szelepeket ad be Gosztolának, aminek következtében a majdnem kész mozdonyok első próbájukon szinte teljesen megsemmisülnek. Ez nem melleleg majdnem halálesethez is vezet. Az üzemi baleset miatt a sztálini munkaterv megvalósítása lehetetlennek tűnik. Clark ebbe a típusba sorolja azt is, hogy a hősnek gondjai akadnak szerelmi életében. Ez a *Házastársakban* szinte végig jelen lévő motívum, melynek bővebb kifejtésére később visszatérek. Tipikus jellemzője a termelési regénynek, hogy amikor a hős helyzete kilátástalanná válik, akkor elmegy, hogy segítséget kérjen egy magasabb beosztású dolgozótól. Lugosi is így tesz. Elmegy régi jó barátjához, Jónához, aki az üzemben amellet, hogy esztergályos, párttitkári rangban is jelen van. Segítségét kéri abban, hogy megjavítsák a gépét. Sándor nem tud róla, hogy ezt barátja és több lelkes kollégája aznap már megtették. Másnap, mikor bemegy a gyárba, észreveszi, hogy gépét megjavították, ráadásul aznapra esett Bikov híres orosz esztergályos látogatása is. Nem elég, hogy Sándor ismét képes használni a gépét, példaképe, az orosz gyorsvágó esztergályos még dicséri is újítását: „Bikov maga köszörülte Lugosi késébe a forgácstörőt, befogta a gépbe és vágott vele...”²³ Ezt a részt, melyben a hős egy olyan emberrel beszél, aki erőt ad neki a folytatáshoz, Clark beavatásnak nevezi.

A fokozásnak nevezett rész az egyik legfontosabb pontja a termelési regény szerkezetének. Ezen a ponton kell, hogy veszélybe kerüljön a hős feladata. Örkény művében ezt a veszélyt az elektromos rendszer meghibásodása okozza, ráadásul pont a sztálini műszak napján. Fajt Zsigó, Lugosi szomszédja és jó barátja a villamossági részlegen dolgozik, és megígéri Sándornak, hogy semmi probléma nem fog történni aznap. Azonban másképp alakulnak a dolgok. Fajt úgy gondolja, nem állhat le a termelés, ezért elhatározza, hogy mindenáron megakadályozza a villamos rendszer meghibásodását, annak

ellenére, hogy többen felszólítják, ne hősködjön. Azonban Fajt nem hallgat a tanácsokra, és megpróbálja megszerelni a meghibásodott vezeték részt. Szerelés közben egy szikra csap fel, Fajt pedig leesik a létráról. Ezzel valósul meg a fokozás egyik pontja, melyben „egy valódi, szimbolikus vagy
58 egy majdnem bekövetkezett haláleset történik meg.”²⁴ A valódi halál bekövetkeztének esetében sohasem a hős, hanem egy kisebb, periférikus karakter hal meg.

A befejezésben végül minden jóra fordul. Lugosinak sikerül hihetetlenül magas, már-már nevetségesnek tűnő 4200%-ot teljesítenie, és a mzdonyok is elkészülnek a terv szerint. Ebben a részben tipikusan „személyi változások történnek a kis közösségben; egyeseket elbocsátanak, másokat előléptetnek vagy áthelyeznek.”²⁵ Ekkor léptetik elő a gyárigazgatót, Zsilkát, valamint korábban már információkat kapunk arról, hogy Taricsot valószínűleg elbocsátják. Fontos ennek a szakasznak a szempontjából, hogy megoldódnak a hős szerelmi problémái, amit Örkény részletesen nem mutat be, csak azt látjuk, hogy Eszter utazik Sándorhoz a Balatonra. Ebben a lezáró részben előkerül valamilyen módon a megújulás témaköre, „például egy gyerek születése, a megújulás és a dicső idők témája, ami a jövő generációjára vár, ezek úgy vannak bevezetve mint az önfeláldozás és a haláleset ellentétpontjai.”²⁶ A *Házastársak* esetében nem gyerekszületésről van szó, hanem Fajt Zsiga árván maradt lánygyermekét veszi magához a Lugosi család. Ez újrakezdés a Lugosi családnak, amivel egy régóta dédelgetett álmuk válik valóra: ismét gyermeket nevelhetnek, ráadásul egy lányt, aki mindig is elhunyt lányára emlékeztette Lugosit. A megújulás témaköre nagyon fontos a szocialista realista regény szempontjából, hiszen ez az egész országban játszódó folyamatokat hivatott szimbolizálni.

A Házastársak mint fejlődésregény

A *Házastársak* fontos tulajdonsága, mellyel a kritikák is foglalkoznak, a karakterfejlődés. A korszak egyik legfontosabb elvárása volt az, hogy a karakterek tudatos kommunistává, sztahanovistává váljanak. „A pozitív hős fejlődési szakaszokon megy keresztül, a relatív spontaneitás állapotától a tudatosság egy magasabb fokáig, amit egy individuális fordulaton keresztül ér el.”²⁷ Így tehát a legtöbb szocialista realista elvárásnak megfelelő regény olvasható fejlődési regényként is, melyben a hős harmonikusabb viszonyt alakít ki saját magával és környezetével. A következőkben a *Házastársak* fejlődési regényként való értelmezésére teszek kísérletet.

Lugosi Sándor negyvenes éveiben járó, orosz hadifogságból hazatért esztergályos, akinek alakjával először egyik barátja, Jóna Gyula és Lugosiné párbeszédében találkozunk. Ebben a beszélgetésben igazán jóra való emberként van beállítva. A május 1-jei felvonuláson találkozunk először karakterével,

ahol már kirajzolódik, hogy valóban rendes ember, törődik feleségével és fogadott öccsével, Luckóval, azonban igen zárkózott személyiség. Első jellemzését barátjával, Tariccsal szemben kapjuk: „Ez a locska beszéd persze semmikép sem illett a komoly és tartózkodó Lugosihoz, aki nagyon adott saját méltóságára s mint a legtöbb befelé élő ember, szemérmes, 59 sőt majdnem szűziesen szégyenlős volt.” „Nagyon jól tudta magáról, hogy milyen nehézkes és érzékeny a természete.”²⁸ Így igazán érzékenyen érintette Lugosit, amikor kitették az üzemi bizottságból túl sokat akaró tervei miatt. Mindemellett, amíg ő távol volt, a felesége, Eszter szép eredményeket ért el a munkájában, az üzem legjobb tekerceslőjének számított. Zárkózottságának és mogorva jellemének forrása az is, hogy korábban elvesztette a házaspár egyetlen kislányát. Annak ellenére, hogy egy visszahúzódó, magának való, mondhatni megkeseredett Lugosi Sándort ismerünk meg a regény elején, gyorsan kiderül, hogy vannak ambíciói a fejlesztésre, újírtásra. Tervezett egy esztergakést, amit azonban nagy titokban tartott. „Semmi pénzért be nem vallotta volna, hogy miben töri a fejét: a családján kívül senki sem tudott a találmányáról.”²⁹ Két dolog miatt nem beszélt erről senkinek: az egyik, hogy belőle hiányzott a készség, ami például szomszédjában, Fajt Zsigóban megvolt, hogy „pirulás nélkül el tudta mondani, hogy amit akar az jó és hasznavehető...”,³⁰ a másik pedig az, hogy a múltban már érte csatlódás azzal kapcsolatban, hogy elmesélte másoknak, miben töri a fejét. Korábban egy Vonyó Lajos nevű kollégája ellopta az ötletét, és ezzel ötszáz pengővel rövidítette meg.

Hozzáállásában a fordulópontot az jelenti, mikor Esztert pártiskolára küldik. Nem akar beleegyezni abba, hogy a felesége elhagyja őt három hónapra. Ennek hátterében valójában az állt, hogy sértette méltóságát, hogy Eszternek ilyen szépen mennek a dolgai, amíg őt folyamatos kudarcok érik az üzemben. Az egyik éjszaka Lugosi rájön, hogy mennyire egyedül van. „Nem maradt senkije, a közeli és távoliak egyformán hátatfordítottak neki...”³¹

Amiért ennyire elromlott az élete, Esztert hibáztatja, aki szerinte csak a saját sikere után fut. Eközben az éjszakai dühöngésben Lugosi elhatározza, hogy változtat az életén. „Megmutatom nektek, hogy ki vagyok.”³² Másnap reggel bemegy a műhelyfőnökség irodájába, és elvállalja a termelési felelős pozíciót, amelyet nem sokkal korábban még visszautasított. Itt következik be fordulat a regény szempontjából Lugosiban, itt lép rá arra az útra, ami később a tudatos munkás és kommunista tipizált alakjává fogja tenni. Eztán a dolgai jóra fordulnak, és minden, amit eltervez, sikerül neki. Termelési vezetőként sikeres lesz, az emberek szeretik őt, ő pedig mindent megtesz annak érdekében, hogy a termelés zavartalanul folyjék. Ezzel együtt elkezd javulni

a viszonya a feleségével is, mikor az hazaérkezik a pártiskolából. Problémákat véglegesen nem beszél meg, de szóba állnak már egymással. Ezután bebizonyosodik az is, hogy találmánya valóban forradalmian jó ötlet, és használható. Ezt Bikov, a híres szovjet esztergályos mondja Lugosinak a
60 gyárban tett látogatása alkalmával. A sztálini műszak során Sándor önként vállalkozik, hogy helyrehozza a gyárat ért károkat. És valóban, két segédével összedolgozva sikerül is ezt véghezvinniük. A munkafolyamat során újabb fontos változás történik Lugosi személyiségében. Megfogadja a nála jóval fiatalabb segéd tanácsát, és ennek segítségével sikerül elérnie a négyezer százalékos eredményt. A regény zárójelenetében pedig azt látjuk, hogy Sándor épp előadást tart a fiataloknak. Korábban mikor Jóna megpróbálja rávenni a fiatalok oktatására, Lugosi határozottan elzárkózik ettől. Tehát ezen a ponton is megváltozott a hozzáállása.

A legfontosabb változás, ahogy arra a cím is utal, Lugosi és felesége kapcsolatában keresendő. Lugosi feleségéhez való hozzáállása a történet folyamán gyökeresen megváltozik. A regény elején Lugosi még a „régit”, háború előtti norma szerint viszonyul feleségéhez. Úgy gondolja, hogy a felesége az ő alárendeltje, és a sorsa teljes mértékben tőle függ. Ezt a látásmódot Eszter is elfogadja, ezért ekkor még úgy dönt, hogy nem vállalja el a könyvtárfelelősi megbízást. Később azonban, mikor megkapja a lehetőséget, hogy pártiskolára menjen, és hasonló helyzet alakul ki a házastársak között, Eszter úgy dönt, hogy nem enged férjének. Sándor nem tudja azt elképzelni, hogy a felesége három hónapig távol legyen, és úgy értelmezi, mintha a feleség nem foglalkozna már vele. Mikor Eszter hazatér az iskolából, és a minisztérium szinte azonnal megteszi a Mozdony- és Gépipari ellenőrzési osztályának vezetőjévé, ismét beszélni kezdenek egymással, azonban a konfliktust nyíltan soha nem beszél meg. Az elbeszélő se tér ki a kibékülésre, még említés szintjén se. Úgy tűnik, hogy a kibékülés magától értetődővé válik, azáltal, hogy Lugosi világszemlélete megváltozik, valamint azáltal, hogy eredményei szempontjából is méltó társává válik feleségének. Sándor rájön, hogy az új korszakkal a női és férfi szerepek is megváltoznak. A regény szempontjából az a megfelelő, ha a férfi és a nő egymásnak társai, a kapcsolatukat az egyenlőség, egymás segítése jellemzi. Az ideális kapcsolatot a narrátor Mihalkó Nándor és feleségének szakításán keresztül mutatja be. Mihalkó azon gondolkodott, hogy egy olyan embernek, mint Bikov – aki a példás szovjet kultúra képviselőjeként jelenik meg a regényben – milyen lehet a felesége: „Olyan asszony, aki kikérdezi az urát minden este, mi történt a gyárban, ment-e a munka, nem volt-e valami fönnakadás. Aztán elmondja, hogy ő mit végzett, mesél valami vidám esetet, ami az ő üzemében adódott, mert azt mondanom se kell, hogy Bikovné is dolgozik, nemcsak az ura. Nem is lehet egyenrangú egy olyan asszony, aki semmit sem csinál.”³³

Bár a regény középpontjában az áll, hogy Lugosi Sándorból hogyan lesz „elkötelezett, tudatos sztahanovista”, a regény nemcsak az ő fejlődését mutatja be, hanem a történetnek szinte minden alakja kisebb vagy nagyobb átalakuláson megy keresztül. Lugosi anyja, Mamika, például elkezd ismét hinni a valódi orvostudományban a kétes hatású és eredetű 61 gyógyszerek helyett. Jóna Gyula, akiben a háború után „már-már holmi kispolgári ábrándok terebélyesedtek volna”,³⁴ a 44-es alapszerv titkárává válása után kezd el úgy élni, ahogy az egy párttitkárhoz illendő. Corrodini főmérnök pedig rálép a regény szerinti helyes útra azzal, hogy bár nem értette még meg a korszak látásmódját, annak nem is szegül ellen.

Akadnak a történet világán belül olyan szereplők is, akiknek a jellemében nem következik be változás. Ezek az alkalmazkodni nem tudó emberek azok, akik a tulajdonképpeni ellenségként jelennek meg: Hartlauer, Bittera, Gosztola, valamint Tarics. Ezek a szereplők mind a múlt értékei szerint élnek, nem képesek az új világrendhez alkalmazkodni. Legtöbbjüket csak a pénz és a hatalom motiválja a becsületes, kollektív munkával, valamint egy jobb világ építésével szemben.

Hartlauer mérnökként dolgozik a gyárban, és ő az a figura, aki „a tőkés legműködőbb kiszolgálója volt, a hajdani tulajdonos vője-löltje.”³⁵ Alakja a szocialista realista regényben megjelenő tipikus ellenség képét formálja meg: világnézete a kapitalista rendhez köthető, valamint rokoni szálakon keresztül próbálja elérni, hogy a gyáron belül minél magasabb pozícióba kerüljön. Összejátszik Rajk emberével, Bitterával, akinek a segítségével odakerült a gyárba, ezáltal aktívan részt vesz abban az összeesküvésben, mely a termelés hátráltatását tűzte ki célul. Fontos, hogy a regényben Örkény említi Rajk Lászlót, hiszen a korszak legfontosabb közéleti eseménye volt az 1949-es Rajk-per. Bittera Rajk embere, tehát a regény szerint ő is az ország legádázabb ellenségei közé tartozik. Ez természetesen a korabeli propaganda szempontjából volt fontos, bár Rajk neve csak a regény végéhez közeledve jelenik meg, így nem hatja át a történet egészének szellemiségét annak a harcnak a bemutatása, melyet a kritikusok elvártak volna Örkénytől.

A kiábrándulás időszaka

1951-ben Gertler Viktor rendezésében film készült a regényből *Becsület és dicsőség* címen, melynek forgatókönyvét Örkény maga írta, majd megbízást kapott a *Szabad Nép* főszerkesztőjétől, Horváth Mártontól, hogy írjon riportokat az épülő Sztálinvárosban zajló munkáról. „Horváth Márton volt az, aki legtöbbször hozzám fordult, valami nagyobb esemény alkalmával megkért... Ő volt például, aki felszólított, hogy menjek Dunaújvárosba, pontosabban

Sztálinvárosba”.³⁶ Örkény el is fogadta a felkérést, kapott lakást, és hetenként két-három napot töltött a városban. Az ott készült, és a *Szabad Népb*ben publikált „irodalmi riportok” és elbeszélések *Koránkelő emberek* címen jelent meg kötetbe gyűjtve 1952-ben. Ezek az irodalmi riportok és elbeszélések tulajdonképpen ugyanazzal a hozzáállással jöttek létre, mint a *Házastársak*. A kommunista párt szolgálatába állt író sematikus írásainak gyűjteménye ez a kötet. Mindre igaz a közérthetőség, a nevelési jelleg, középpontjukban a heroikusnak beállított munkaverseny, valamint a „kommunista honfoglalás” nagyszerűsége áll. Örkény egy későbbi interjújában így fogalmaz erről az időszakról: „Szóval, ebben a nagy teremtési lázban nem vettem észre azt, [...] ami aztán végül is 56-hoz vezetett.”³⁷

Ugyanebben az évben, 1952-ben állt be a szemléletváltás Örkény István kommunista párthoz való viszonyában, részben a *Csillagban* megjelent *Lila tinta* című novellája kapcsán kapott éles bírálólat miatt. A mű szemléletmódját tekintve nagyon hasonló a *Házastársakhoz*, akár „termelési novellának” is nevezhetjük. Ugyanazok a szempontok érvényesülnek benne, csak „kicsiben”: ugyanúgy van benne fejlődésre képes alak, párttitkár, valamint a burzsoázia is feltűnik ellenséggként. A történet alapján tényleg azt lehet mondani, hogy ez egy szokványos szocialista realista történet. Azonban Örkény mégis bírálólatot kap, először „olvasói levelek” formájában. A levelek legfőbb szempontja, hogy Örkénynek nem sikerült hitelesen ábrázolnia alakjait. „Az elbeszélő szereplői, éppen mert az eszmei alap elhibázott, valószínűtlenül rosszul megrajzolt alakok.”³⁸ Probléma volt még a párttitkár alakjával, valamint azzal, hogy a szerző megértést mutatott egy osztályellenség felé. Örkény később önkritikát gyakorol a *Csillag* októberi számában, melyben bevallja a novella több „hibáját”, például a befejezés elhibázottságát, a szerkezet aránytalanságát, mely „meghamisítja életünk igazi arányait”,³⁹ hogy a múlt elnyomja a jövőt, valamint a kommunista párttitkár helytelen ábrázolását. Még a *Csillag* szerkesztősége is bevallja mulasztását a *Lila tintával* kapcsolatban, ami szerintük az, hogy nem javították ki az íróval azokat a hibákat, melyeket fölismertek. Azonban a közvéleménynek és Révai Józsefnek is a novella erotikus utalásai jelentették a legnagyobb problémát.⁴⁰ Révai végül Déry Tibor *Felelet* című regényének nyilvános vitáján fejt ki álláspontját a novelláról. Ez a vita a korszak egyik legjelentősebb irodalmi eseménye volt. „A terror árnyékában egy újabb képmutató és veszedelmes figyelmeztetés, és ugyanakkor az egyirányú véleményáramlás megtörése.”⁴¹ Ekkor történt, hogy Révai Déryt ért bírálólatának több író is ellent mert mondani. Másrészről se Déry, se Örkény nem javították ki és hozták újból nyilvánosságra bíráló műveiket.

A *Felelet*-vitával megingott a totalitárius diskurzus, rés keletkezett az addig szilárd rendszer falán, és előrevetítette annak bukását.⁴² 1953-ban Sztálin halálával Rákosi Mátyást leváltják kormányfői posztjáról, és Nagy Imre

kerül a helyére, valamint Révai is elveszíti hatalmát, helyét Darvas József veszi át. A rendszer alapjaiban nem változott meg, de némileg nagyobb szabadság jutott az írók számára, valamint többen kiábrándultak abból, amit a Rákosi-rendszer alatt képviseltek. Örkény István az *Írás közben* című szövegében vet számot a sztálinista korszakban vállalt szerepével. 63

Arra keresi a választ, miként történhetett meg, hogy mindenben csak a jót látta, és nem tűntek fel neki az aggasztó előjelek. Írását rögtön azzal kezdi, hogy elítéli azokat, akik az író önkritikáját szorgalmazzák, hiszen az írói szakma része a valamilyen jellegű önkritika, tehát a szelekció színönimájaként értelmezi az önkritikát. Később számba veszi írói korszakait, mígnem eljut a világháború utáni időkhöz. Ekkori tevékenységét azzal magyarázza, hogy a világháború megpróbáltatásai után jó érzés volt valami nagyszerűt (vagy legalábbis annak tűnőt) szolgálni: „Fegyelmet fogadtam és engedelmességet – de kinek fogadtam, s mily gyönyörűség volt engedelmeskedni! Mennyi gondolat, a képzelet mily szabad szárnyalása fogant ebből az alázatból, hogy szolgálok, szabad akaratomból szolgálom a történelem legnagyobb ügyét.”⁴³ Örkény számba veszi, mely szempontok sarkallták arra, hogy a kommunista párt szolgálatába álljon. A szöveg folytatásában ennek ellenpontjai jelennek meg, azok, amelyek mentén irányítania kellett írásait: az elenség véleménye, a forradalmi romantika szempontja, az ötéves terv, a születő új, a párt, a munkásosztály fejlődése, a hősiességek, a Szovjetunió példája. Minthogy folyamatosan ezekkel az elvárásokkal találkozott, ezért a természetes írói szelekció részévé váltak ezek a belésulykolt elvárások. Erre tökéletes példaként hozza fel a *Házastársakat*, melyből saját bevallása szerint szándékosan kihagyta azt, amittől szerinte egy mű esztétikai értéket képvisel, pusztán azért, hogy jó szolgálatot tegyen. Örkény ezután új írói programját vázolja föl, melyben az író pártos kommunista, azonban ezt úgy teszi, hogy közvetítői szerepet képvisel a párt és a nép között.

Írását bizakodóan zárja, annak belátásával, hogy ami most történik az országban, az valami „nagy és szép dolog”; hogy egy új korszak köszöntött be Magyarországon, nemcsak az irodalomban, hanem az élet minden területén. Örkény életművében tényleg új korszak vette kezdetét. Ezt az írást tekinthetjük a szerző sematikus irodalmi korszakának lezárásaként, valamint tekinthetünk rá úgy, mint az első lépés azon az úton, mely majd a *Tóték* vagy az egypercesek megírásához vezet.

¹ ÖRKÉNY István, *Párbeszéd a groteszkről*, szerk. RADNÓTI Zsuzsa, Bp., Palatinus, 2013, 103.

² Örkény István – Nagy Angélikának, 1947. október 19. = *Tengertánc*. In *memoriam Örkény István*, szerk. Réz Pál, Bp., Nap, 2004, 53.

³ SZIRÁK Péter, *Örkény István*, Bp., Palatinus, 2008, 57.

- ⁴ ÖRKÉNY István, *A tizenharmadik ének* = Ö. I., *Novellák*, szerk. RADNÓTI Zsuzsa, Bp., Palatinus, 2010, 305.
- ⁵ SZIRÁK, i. m., 56.
- ⁶ ÖRKÉNY István, *A főváros dicsérete* = Ö. I., *A mesterség titkaiból*, szerk. RADNÓTI Zsuzsa, Bp., Palatinus, 2014, 508.
- ⁷ THURZÓ Gábor, *Látvány és látomás*, *Magyarok*, 1948/9, 591.
- 64** ⁸ KELEMEN János, *Örkény István novellái*, *Szabad Szó*, 1948/212, 8.
- ⁹ ANTAL Gábor, *Budai böjt*, *Politika*, 1948/27, 7.
- ¹⁰ THURZÓ Gábor, i. m., 594.
- ¹¹ ÖRKÉNY István, *Születésnap* = Ö. I., *Novellák*, i. m., 258.
- ¹² LENGYEL Balázs, *Örkény István elbeszélései*, *Csillag*, 1948/12, 61–62.
- ¹³ ÖRKÉNY István, *Szédülés = 20. századi magyar novellák*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, Bp., Palatinus, 2014, 35.
- ¹⁴ REICHERT Gábor, „Egészséges erotika”. *A szocialista közerkölcs és a Lila tinta = „helyretolni azt”*, szerk. PALKÓ Gábor, SZIRÁK Péter, Bp., PIM, 2016, 25.
- ¹⁵ SZIRÁK, i. m., 83.
- ¹⁶ *Uo.*, 79.
- ¹⁷ KATERINA CLARK, *The Soviet Novel. History as Ritual*, Chicago, The University of Chicago Press, 1981. (A kötetből vett idézeteket saját fordításomban közlöm.)
- ¹⁸ *Uo.*, 257.
- ¹⁹ ÖRKÉNY István, *Házastársak*, Bp., Szépirodalmi, 1953², 30.
- ²⁰ CLARK, i. m., 257.
- ²¹ *Uo.*
- ²² *Uo.*, 178.
- ²³ *Uo.*, 334.
- ²⁴ *Uo.*, 258.
- ²⁵ *Uo.*, 260.
- ²⁶ *Uo.*, 260.
- ²⁷ *Uo.*, 16.
- ²⁸ ÖRKÉNY, *Házastársak*, i. m., 16.
- ²⁹ *Uo.*, 87.
- ³⁰ *Uo.*, 90.
- ³¹ *Uo.*, 222.
- ³² *Uo.*, 225.
- ³³ *Uo.*, 341.
- ³⁴ *Uo.*, 205.
- ³⁵ LÁZÁR István, *Örkény István*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 159.
- ³⁶ ÖRKÉNY, *Párbeszéd a groteszkről*, i. m., 107.
- ³⁷ *Uo.*, 22.
- ³⁸ ÖRKÉNY István, *Olvasólevelek a Lila tintáról*, = Ö. I., *A mesterség titkaiból*, i. m., 468.
- ³⁹ *Uo.*, 471.
- ⁴⁰ Erről bővebben lásd: REICHERT Gábor, *Megfelelési kényszer. Politikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2018, 93–96.
- ⁴¹ SZIRÁK, i. m., 93.
- ⁴² *Uo.*, 93.
- ⁴³ *Uo.*, 6.